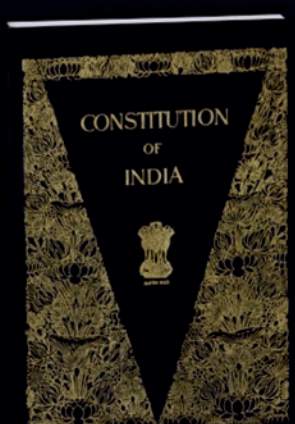

75
Years of
Constitution

ભારતીય ખંધારણના શિલ્પકાર

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

ભારતીય બંધારણના શિલ્પકાર ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

- એક હજાર વર્ષની ગુલામીમાંથી ભારત દેશ આઝાદ થયો એ પછી રાષ્ટ્રનું બંધારણ લખવાની જવાબદારી ડૉ. બાબાસાહેબને સોંપવામાં આવી. બંધારણના મુસદ્દાઓ ઘડવા માટે ૨૯ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ મુસદ્દા - પ્રારૂપ - ખરડા સમિતિની રચના કરવામાં આવી.
- ચર્ચા-વિચારણા દરમિયાન કાયદાકીય બાબતોમાં કાબેલિયતપૂર્ણ તેમજ દૂરંદેશી દલીલો દ્વારા ડૉ. બાબાસાહેબે પોતાની પ્રતિભાનો સૌને પરિચય આપ્યો. જેના કારણે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની બંધારણની મુસદ્દા સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે વરણી કરવામાં આવી. બંધારણ સત્તા દ્વારા બંધારણ ઘડવા માટે ૮ મોટી સમિતિઓ અને ૧૪ જેટલી નાની સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી હતી.
- પ્રથમ અસ્થાયી પ્રધાનમંડળ પંડિત નહેરુના નેતૃત્વ હેઠળ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭માં રચાયું. તેમાં બિહારના બાબુ જગજીવનરામનો સમાવેશ થયો હતો. ડૉ. બાબાસાહેબ એ મંત્રીમંડળમાં ન હતા, પાછળથી તેઓ કાયદાપ્રધાન બન્યા.

- બંધારણસભાની પ્રથમ બેઠક ૯ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૭ના દિવસે ડૉ. સચ્ચિદાનંદ સિંહાની અધ્યક્ષતામાં મળી. ૧૩ ડિસેમ્બરે સંવિધાન સભામાં પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ સંવિધાનના ઉદ્દેશ્ય તથા આઠ સૂત્રીય પ્રસ્તાવ પ્રસ્તુત કર્યો. જેમાં ભારતના સ્વાતંત્ર્ય, સાર્વભૌમત્વ અને પ્રજાસત્તાકની ઘોષણા કરવામાં આવી હતી. જેને પુરુષોત્તમ ટંડને ટેકો આપ્યો હતો. મીનુ મસાણી અને ઍંગ્લો ઇન્ડિયન પ્રતિનિધિ ફ્રેન્ક એન્થનીએ પણ પ્રસ્તાવનું સમર્થન કર્યું હતું.

- બંધારણસભાની પ્રથમ બેઠકમાં ૧૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૭ના દિવસે ડૉ. બાબાસાહેબનું પ્રવચન થયું હતું. ડૉ. આંબેડકરે પોતાના પહેલા જ પ્રવચનમાં ભવિષ્યમાં ભારત ફરી અખંડ બનશે એવી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી હતી. તેમણે કહ્યું, 'આ દેશનો સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક વિકાસ આજે નહીં તો કાલે થશે જ. આજે સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક દૃષ્ટિથી આપણે એકબીજાથી અલગ થઈ ગયા છીએ. હજી આપણે એક-બીજા સાથે લડી રહ્યા છીએ. લડનારી છાવણીમાંનો હું પણ એક નેતા છું. પણ યોગ્ય સમય અને પરિસ્થિતિ આવતાં આ વિશાળ દેશ એક થયા વગર નહીં રહે. દુનિયાની કોઈ પણ તાકાત તેની એકતા આડે નહીં આવી શકે. આ દેશમાં આટલા પંથો અને જાતિઓ હોવા છતાં કોઈ ને કોઈ રીતે આપણે બધાં એક થઈ જઈશું તે વિશે મારા મનમાં સહેજ પણ શંકા નથી. અમે અમારા આચરણથી એ બતાવીશું કે દેશનાં બધાં જ ઘટકોને પોતાની સાથે લઈને એકતાના માર્ગ પર આગળ વધારવાની અમારી પાસે જે શક્તિ છે તેવી જ બુદ્ધિમતા પણ છે.'
- દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી આપણી બંધારણસભા સમક્ષ માત્ર ત્રણ વિકલ્પ હતા.
- (૧) સરમુખત્યારશાહી (બંધારણ બનાવવું) સ્વીકારવી. (૨) જનતાનું મહત્તમ યોગદાન હોય તેવું બંધારણ સર્જવું. (૩) વિશ્વમાંની લોકશાહી પદ્ધતિઓમાંથી ગમે તે એકાદને મળતું આવતું બંધારણ તૈયાર કરવું.
- અંતે બે વર્ષ, અગિયાર માસ અને અઢાર દિવસ ચાલેલી બંધારણસભાએ ૨૬ નવેમ્બર શનિવાર, ૧૯૪૯ના દિવસે અપાર હર્ષનાદ વચ્ચે આપણા મહાન બંધારણને બહાલી આપી. વિશ્વમાં અજોડ બંધારણની ભેટ ધરી.
- બંધારણની મુદ્રિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં બે માસ લાગ્યા. બંધારણની સ્વીકૃતિ માટે તમામ સભ્યોએ આ પવિત્ર ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ ઉપર ત્રણ નકલોમાં પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા. બંધારણની

ત્રણ નકલો તૈયાર કરવામાં આવી હતી. એક હસ્તલિખિત નકલ ખાસ લહિયા-કલાકાર પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવી હતી. બીજી અંગ્રેજી નકલ પ્રેસ દ્વારા મુદ્રિત કરવામાં આવી હતી. જ્યારે ત્રીજી હિન્દી ભાષામાં હસ્તલિખિત નકલ તૈયાર કરવામાં આવી હતી.

- બંધારણસભામાં રામપ્રસાદ ગુપ્તાએ કહ્યું કે - 'આપણું બંધારણ આપણા રાષ્ટ્ર માટે મહાન - 'ચાર્ટર ઓફ ફ્રીડમ' છે જે આપણને લાંબા સંઘર્ષ અને યાતનાઓ પછી મળ્યું છે. આપણી આ સિદ્ધિ બદલ આપણે ગૌરવ લઇએ છીએ. ડૉ. આંબેડકરની 'સર્વ સમાવેશક' કાર્યપદ્ધતિની પ્રશંસા કરતાં તેમણે કહ્યું કે, આપણા બંધારણમાં એકપણ શબ્દ એવો નથી કે જેની જાણ સભ્યોને ન હોય.'
- ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૮ના પ્રથમ સપ્તાહમાં આંબેડકરે બંધારણનો કાયો ખરડો બંધારણ સમિતિના પ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદને સુપરત કર્યો. લોકમત જાણવા એ કાયો ખરડો દેશ સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યો.
- બંધારણનો કાયો મુસદ્દો છ માસ સુધી જનતા સમક્ષ મૂક્યા પછી ચોથી નવેમ્બર, ૧૯૪૮ના રોજ ડૉ. આંબેડકરે એ મુસદ્દો બંધારણ સમિતિ સમક્ષ રજૂ કર્યો. એમાં ૩૧૫ કલમો અને આઠ પરિશિષ્ટો હતાં. ઘણાં દિવસોની કઠિન કાર્યવાહીને અંતે ૩૩૫ કલમો, ૮ પરિશિષ્ટો સાથેનું સંવિધાન પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું. અંતે ૭,૭૩૫ સુધારાઓમાં થઇ ૨૪૭૩ સુધારાઓ વિશે ચર્ચા વિચારણાને અંતે સાતેક સુધારાના સ્વીકાર સાથે ૩૯૫ કલમ અને આઠ પરિશિષ્ટો સાથેનું સુંદર બંધારણ સંવિધાનસભામાં ભારે હર્ષનાદ સાથે સ્વીકૃત થયું...

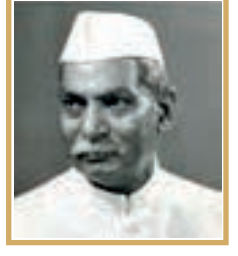
- બંધારણની ત્રણ બાબત સૌથી મહત્વની છે, એક દેશની એકતા અને એકાત્મતા. બે, લોકતંત્રનું રક્ષણ અને એને વધુ મજબૂત કરનારી સંસ્થાઓનું નિર્માણ અને ત્રણ સામાજિક સુધારણા દ્વારા સમતા, બંધુતા અને સમરસતાની દિશામાં પ્રયાણ. સમરસતા એટલે જાતિમુક્ત ભારતીય સમાજ...
- સંવિધાનની મૂળ પ્રતમાં ખૂબ સુંદર ચિત્રો છે. એ ચિત્રો શાંતિનિકેતનના ચિત્રકાર આચાર્ય નંદલાલ બોઝે તૈયાર કર્યા હતાં. ચિત્રોમાં શ્રી રામ, શ્રી કૃષ્ણ, હનુમાનજી, મહાવીર સ્વામી, ગૌતમ બુદ્ધ વગેરે ઉપરાંત અન્ય ચિત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. બંધારણના પાના નંબર ૭ ઉપર ભાગ-૩ અંતર્ગત મૂળભૂત અધિકાર આપ્યા છે તેના ઉપરના ભાગમાં શ્રી રામ-સીતા સહ લક્ષ્મણ પુષ્પક વિમાનમાં જઈ રહ્યાં છે તેવા દુર્લભ ચિત્રનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- ભારતીય બંધારણની કેટલીક વિશેષતાઓ જોઈએ તો, એ લિખિત અને નવરચિત બંધારણ છે. બંધારણ સભાએ નવનિર્મિત બંધારણને ૨૬ નવેમ્બર, ૧૯૪૯ના રોજ અધિનિયમિત, સ્વીકૃત અને અંગીકાર કર્યું. નાગરિકતા, ચૂંટણી અને વચગાળાની સંસદ સંબંધિત જોગવાઈઓ અને હંગામી તથા આકસ્મિક જોગવાઈઓને તરત ૨૬ નવેમ્બર, ૧૯૪૯ના રોજ લાગુ પાડી દીધી હતી. બાકીનું બંધારણ ૨૬મી જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦ના રોજ લાગુ કરવામાં આવ્યું.

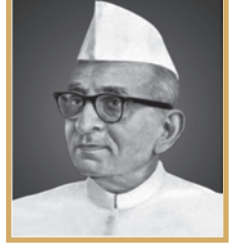
- ભારતીય બંધારણ વિશ્વનું સૌથી મોટું બંધારણ છે. આ બંધારણમાં કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર, વહીવટી સેવાઓ, ચૂંટણી વગેરે વ્યવસ્થા સંબંધિત તમામ વિષયો પર વિસ્તારથી લખાયેલું છે. શરૂઆતમાં મૂળ બંધારણમાં ૩૯૫ કલમો અને ૮ અનુસૂચિ હતી. બંધારણમાં સતત સુધારાઓ થતા રહેતા હોવાથી તેનું ૬૬ મોટું થતું ગયું. ઘણા બધા પેટા વિભાગો તેમાં જોડી દેવામાં આવ્યા અને કેટલાક કાઢી પણ નાખવામાં આવ્યા. ૪૨માં બંધારણીય સુધારા (૧૯૭૭) દ્વારા તેના આકાર (કદ)માં વધારો થયો, તેમાં ભાગ ૪-A, ભાગ ૧૪-A જોડવામાં આવ્યા અને અનેક કલમોનું વિસ્તરણ થયું. પ્રથમ બંધારણીય સુધારા દ્વારા નવમી અને ૫૨માં બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ ૧૯૮૫ દ્વારા દસમી અનુસૂચિ જોડી દેવામાં આવી.
- બંધારણની પ્રસ્તાવના એટલે કે આમુખ તેની આગવી વિશેષતા છે. એમાં ભારતીય પ્રજા સ્વયં આ બંધારણ અર્પણ કરે છે. 'અમે ભારતીયો....' એ શબ્દોથી આમુખ શરૂ થાય છે. બંધારણમાં એક પ્રેરણાદાયી અને પ્રભાવશાળી પ્રસ્તાવના છે. આ પ્રસ્તાવના બંધારણનો ઉદ્દેશ્ય અને લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરે છે. બંધારણસભામાં ૧૩ ડિસેમ્બર ૧૯૪૭ના દિવસે પં. નહેરુએ આમુખ રજૂ કર્યું હતું. એમણે રજૂ કરેલા આમુખમાં બંધુત્વ શબ્દ નહોતો, એ શબ્દ ડૉ. આંબેડકરે ઉમેરાવ્યો.
- શરૂઆતમાં પ્રસ્તાવનાને બંધારણનો ભાગ માનવામાં નહોતી આવી અને તેમાં પરિવર્તનની કોઈ જોગવાઈ નહોતી. તેને અદાલતમાં પડકારી પણ ન શકાય, પરંતુ જ્યાં બંધારણની ભાષા શંકાસ્પદ જણાય ત્યાં આમુખ-પ્રસ્તાવનાની મદદ લઈ શકાય. પ્રસ્તાવનામાં સુધારાઓ કરી શકાય અથવા તે

બંધારણનો ભાગ છે કે નહીં ? આ બાબત કાયમ વિવાદાસ્પદ રહી છે. આ વિવાદનો નિર્ણય સર્વોચ્ચ અદાલતે કેશવાનંદ ભારતી વિરુદ્ધ કેરળના કેસમાં (૧૯૭૩) કર્યો. તેના લીધે પ્રસ્તાવનાને બંધારણનો ભાગ માનવામાં આવ્યો અને એવો નિર્ણય પણ આપ્યો કે તેમાં સુધારા પણ કરી શકાય.

- ૪૨માં બંધારણીય સુધારા (૧૯૭૭) દ્વારા પ્રસ્તાવનામાં સુધારા કરીને તેમાં 'સમાજવાદી' અને 'ધર્મનિરપેક્ષ' જેવા શબ્દો જોડી દેવામાં આવ્યા.
- આપણા બંધારણે ભારતીયોને એક રાજકીય વ્યવસ્થા આપી. નાના રજવાડાઓમાં ખંડ ખંડમાં વિભાજિત ભારત એક જ રાજકીય વ્યવસ્થાના છત્ર હેઠળ આવી ગયું. આપણા સૌનું એક જ સ્ટેટ છે અર્થાત્ ભારત... ભારતનાં બધાં નાનાં નાનાં રાજ્યોને આ બંધારણ દ્વારા સાર્વભૌમ સત્તા હેઠળ લાવવામાં આવ્યાં. આ બંધારણે આપણને ભારત નામની એક રાજકીય રચના કે જે સાર્વભૌમ છે અને અભેદ છે, ટુકડા ન થઈ શકે એવું સમર્થ ભારત આપ્યું.
- બંધારણની એક આગવી વિશેષતા એ છે કે 'આપણે સૌ ભારતીય છીએ' એ સંકલ્પના બંધારણે આપણને આપી છે. હું કોઈપણ પ્રદેશમાં રહું, મારી ભાષા ગમે તે હોય, મારી પરંપરા- સંપ્રદાય અલગ હોઈ શકે છતાં હું ભારતીય છું, આ ભાવ બંધારણે આપણા મનમાં નિર્માણ કર્યો છે.
- બંધારણે આપણને સાર્વભૌમત્વ આપ્યું છે. બંધારણીય વ્યવસ્થામાં સાર્વભૌમત્વ સૌથી મહત્વનો વિષય છે.
- ડૉ. આંબેડકરે બંધારણની વિશેષતા બાબતે પણ કહ્યું છે કે એ એટલું લચીલું છે કે એ કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં ટકી શકે એવું છે'.
- ભારતીય બંધારણનો આત્મા એના ખંડ ત્રણ અને ચારમાં છે.
- ખંડ ત્રણ- સમાનતાનો અધિકાર: કાયદા સમક્ષ સમાનતા-તમામ નાગરિકોને કાયદાકીય રીતે સમાનતા આપવામાં આવી છે. જાહેર નોકરીની બાબતમાં તકની સમાનતા, અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી, વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને તમામ નાગરિકોને રક્ષણ, અપરાધ માટે દોષિત ઠરાવવા સંબંધિત સલામતી, શિક્ષણ અધિકાર વગેરે ભાગ ત્રણમાં સમાવાયા છે.
- ભાગ ચાર : આમાં માર્ગદર્શક તત્વો છે. એમાં લોકકલ્યાણ અને સામાજિક વ્યવસ્થા, સમાન ન્યાય અને મફત કાનૂની સહાય, ગ્રામ પંચાયત રચના, ગૌરક્ષા, આરોગ્ય વગેરે બાબતો રાજ્યએ અનુસરવાની બાબતો છે, તેમ દર્શાવાયું છે.
- ભાગ ત્રણ અને ચાર વચ્ચે અંતર છે. મૂળભૂત અધિકારોને અદાલતમાં પડકારી શકાય છે. મૂળભૂત અધિકારોના હનનના પ્રશ્ને કેસ થઈ શકે છે. આથી આ અધિકારોને 'જસ્ટિફાઇબલ' કહે છે.
- જ્યારે માર્ગદર્શક તત્વોનો અમલ ન થયો અથવા નથી થઈ રહ્યો તો પણ અદાલતમાં ન જઈ શકાય.

- માર્ગદર્શક તત્વોના અમલ બાબતે અંકુશ ન હોવાનો સવાલ બંધારણસભામાં ઉઠતા ડૉ. આંબેડકરે તેનો ઉત્તર આપતા કહ્યું છે કે 'કોર્ટમાં ભલે એનો જવાબ ન આપવો પડે પરંતુ જનતાની કોર્ટમાં સત્તા પર બેઠેલી પાર્ટીએ એનો જવાબ આપવો જ પડશે...' માર્ગદર્શક તત્વોની કલમોમાં શાસને લોકહિત શું કરવું જોઈએ એ બતાવે છે.
- ભારતીય બંધારણની સૌથી મહત્વની વિશેષતા છે સમન્વય. સમગ્ર બંધારણ નિર્માણમાં સમન્વયની ભૂમિકા રહી છે. બંધારણસભામાં સેંકડો મતમતાંતરો હોવા છતાં દરેક બાબતમાં સમન્વયથી દરેક બાબત ઉમેરવામાં આવી છે.
- ૨૬, નવેમ્બર, ૧૯૪૯ના દિવસે આપણા રાષ્ટ્રના મહાનાયક અને બંધારણની ડ્રાફ્ટિંગ કમિટીના અધ્યક્ષ ડૉ. બાબાસાહેબ ભીમરાવ આંબેડકર દ્વારા બંધારણ રાષ્ટ્રને સુપરત કરવામાં આવ્યું. સંવિધાનસભાનું અંતિમ બારમું અધિવેશન માત્ર એક જ દિવસ માટે મંગળવાર તા. ૨૧ જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ના દિવસે મળ્યું. સંવિધાનની સ્વીકૃતિ માટે તમામ સભ્યોએ બંધારણની ત્રણ નકલોમાં હસ્તાક્ષર કર્યાં.
- ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ થી બંધારણ અમલી બન્યું, બંધારણની મર્યાદામાં દેશનો વહીવટ શરૂ થયો. આ દિવસને આપણે ગણતંત્ર દિવસ તરીકે પણ ઓળખીએ છીએ.

સંવિધાનના અમૃત મહોત્સવની ઉજવણીના ઉપલક્ષ્યમાં પ્રકાશિત